

12. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. — К., 1992. — С. 174.

13. Головка В. Історія вітчизняної астрономічної науки: від перших елементів наукового знання до сучасних наукових центрів / В. Головка // Фізика та астрономія в школі. — 2002. — № 1. — С. 42 ; Федорович Н. Українська народна астрономія з найдавніших часів до початку XVIII ст. / Н. Федорович // Пам'ять століть. — 2002. — № 2. — С. 147.

14. Николов Н. Звездочёты древности / Н. Николов, В. Харлампиев. — М., 1991. — С. 37.

15. Там само. — С. 36.

16. Там само. — С. 39 ; Ларичев В. Е. Колесо времени. Солнце, Луна и древние люди / В. Е. Ларичев. — Новосибирск, 1988. — С. 162—164.

17. Фролов Б. А. Вказана праця / Б. А. Фролов. — С. 97.

18. Там само. — С. 98.

УДК 930.1(47)"18/19"+94(47)"13/15"

В.О.Василенко

Історія литовсько-рязанських та литовсько-нижньгородських взаємин у східнослов'янських історіографіях XIX–XX ст.

У статті розглянуто стан вивчення взаємин між Великим князівством Литовським і Рязанським князівством та Великим князівством Литовським і Нижньгородським князівством у XIV–XVI ст. у східноєвропейських (українській, російській і білоруській) історіографіях.
Ключові слова: історіографія, Велике князівство Литовське, Русь.

В статье рассмотрено состояние изучения взаимоотношений между Великим княжеством Литовским и Рязанским княжеством и Великим княжеством Литовским и Нижегородским княжеством в XIV–XVI вв. в восточноевропейских (украинской, русской и белорусской) историографиях.
Ключевые слова: историография, Великое княжество Литовское, Русь.

The examination's state of the relations of the Grand Duchy of Lithuania and Ryazan and also Grand Duchy of Lithuania and Nizhny Novgorod (XIV–XVI) in East European historiography (Ukrainian, Russian, Byelorussian) in the article is covered.

Key words: historiography, Grand Duchy of Lithuania, Rus.

Одним із відносно маловивчених у литuanістиці сюжетів є стосунки Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) із Рязанським та Нижньогородсько-Суздальським великими князівствами. Це стосується не лише української та білоруської, а й російської історіографії. Що ж до історії дослідження даної проблематики, то вона досі взагалі не ставала предметом спеціального зацікавлення. Виходячи з вищевикладеного, видається очевидною актуальність даної розвідки.

Історія литовсько-рязанських взаємин менш багата порівняно з литовсько-московськими чи навіть литовсько-тверськими. На це вплинуло кілька факторів. По-перше, безпосередні контакти ВКЛ із Рязанню було започатковано відносно пізно, в часи правління вел. князя Олега Івановича (1350–1402), коли тривала експансія Альґірдаса (Ольґерда) в Сіверщині та "верхівських" землях. По-друге, більша частина кордону з Рязанню припадала на територію не власне Литовсько-Руської держави, а згаданих "верхівських" князівств, залежних від неї. Нарешті, геополітичні фактори змушували політику самого Великого князівства Рязанського бути спрямованою насамперед на схід і опікуватися татарськими й московськими справами. Загалом Рязань значно більшою мірою, ніж Твер, була схильна до тісної співпраці з Москвою, зокрема й проти ВКЛ. На думку Д.Іловайського, це слід пояснювати насамперед порубіжними конфліктами Рязані з Литвою, спричиненими невизначеністю кордонів у сіверських землях [48, с. 259].

Перебільшенням виглядає твердження Дж.Феннелла, начебто Рязань лише "дивом" не була приєднана до ВКЛ разом із Києвом та Черніговом [73, с. 214–215]. Тут, як і в оцінках багатьма дослідниками виправ Альґірдаса на Москву в 1368–1372 рр., маємо справу з хибними уявленнями щодо намірів урядових кіл ВКЛ стосовно князівств Центральної та Східної Великої Росії. Немає підстав приписувати литовсько-руським правителям ані в той, ані в будь-який інший час плани прямого підпорядкування цих земель своїй владі. Більшу вагу для Литви мали три інші напрями зовнішньої політики, з огляду на їхню життєву важливість для власне ВКЛ (боротьба проти Ордену) чи багатообіцяючі перспективи ціною значно меншого напруження сил (галицько-волинська спадщина і особливо територіальні здобутки на південному сході. М.Грушевський цілком слушно наголошував на "дуже слабкій інтенсивності литовської політики в руських землях", що спиралася на "принцип найменшого спротивлення або найменшої трати сил" [40, с. 63, 94]. Ці надбання збільшували потенціал держави, насамперед військовий; якісно іншою була ситуація з Північно-Східною Руссю.

"Вакууму" влади, на кшталт Київщини чи Сіверщини, тут не існувало, швидше навпаки. З одного боку, ВКЛ довелося б мати справу зі сформованими державними організаціями та міцно закоріненими в них князівськими династіями, чиї права спиралися на поважну традицію. З іншого, не можна забувати про наявність тут нехай і послабленої, але відчутної верховної влади Орди. Альґірда, очевидно, чітко усвідомлював, що в силу багатьох причин на встановлення литовсько-татарського кондомініуму у великоруських землях, на відміну від українських, сподіватися немає підстав.

Ілюстрацією до вищевикладеного стала промосковська позиція, зайнята під час "другої Литовщини" (1370 р.) Олегом Івановичем рязанським і Володимиром Дмитровичем пронським. На думку М.Любавського, це було визначене спільною небезпекою від Литви, яка загрожувала інтересам Москви і Рязані у "верхівських" князівствах [58, с. 73]. Проте вже у 1371 р. Олег вів невдалу війну з Дмитром московським, що завершилася в грудні розгромом рязанців на Скорніщеві. Внаслідок цього рязанський вел. князь навіть тимчасово (до наступного року) втратив свій стіл, який захопив Володимир пронський. А.Пресняков запропонував наступне пояснення розриву Олега Івановича з Москвою в 1371 р. В перемирній грамоті послів Альґірда з московським урядом рязанських князів записано "в імені" Дмитра Івановича; на думку російського історика, це могло викликати невдоволення з боку Олега [64, с. 235–237]. Пресняков виходив при цьому з припущення, що литовсько-московське перемир'я було укладене в 1371 р.; проте більш імовірне його датування 1372 р. На думку Л.Черепніна, в підґрунті конфлікту лежало бажання Москви сприяти незалеженню Пронська від Переяславля-Рязанського [75, с. 586].

Широкого розголосу набув наступний епізод литовсько-рязанських узаємин, що мав місце в 1380 р. Він стосується планів Йоґайли (Яґайла) та Олега Івановича як союзників Мамаю щодо володінь Дмитра московського. За угодою, що нібито постала внаслідок зносин між Вільнюсом та Переяславлем-Рязанським, передбачався наступний поділ спадщини Калити: *"а мы сядем на Москве и на Володимери, ... княжение Московское разделим себе царевым велением на двое, ово к Вилне, ово к Рязани, и дасть нам царь ярлыкы и родом нашим по нас"* [12, т. XI, с. 48] (тут же, в Никонівському літописі, зустрічаємо твердження, начебто Йоґайла здавна хотів здобути владу над Москвою [12, т. XI, с. 47]). Це літописне повідомлення, разом із фактом неучасті рязанських контингентів у Куликовській битві 1380 р., поклало початок

звинуваченням Олега в "зраді Русі". Насправді йдеться хіба що про небажання Олега узгоджувати свою політику з Москвою. До того ж, не надавши допомоги Дмитрові Івановичу, він, однак, не з'єднався і з Мамаєм.

Що ж до планів Йогаїли та Олега Івановича стосовно земель Великого княжіння Владимирського, то їх тривалий час майже не піддавали сумніву. Вірив у це В.Татищев (хоча й зауважував, що ставлення Олега до литовсько-московського протистояння було "двоїстим") [72, с.140, 144]; за ним пішли М.Щербатов, Н.Карамзін, С.Соловйов та ін. [78, с. 125; 71, с. 437; 50, с. 38; 68, с. 275; 33, с. 97–98, 105].

У присвяченій історії Рязанського князівства монографії Д.Іловайський також поставився з довірою до існування подібної домовленості [49, с. 112; 48, с. 116]. Проте саме цей дослідник уперше чітко висловив сумнів у "зрадництві" Олега, припустивши, що той міг якоюсь хитрістю завадити з'єднанню сил Йогаїли та Мамаєва [49, с. 116; 48, с. 136, 140]. Тим самим Іловайський розвинув здогад Н.Арцибашева, згідно з яким рязанський вел. князь "лукавив" у своїх зносинах із Ордою та ВКЛ [26, кн. III, с. 130].

Віра в далекосяжні плани Йогаїли та Олега продовжувала побутувати й у літературі радянської доби [32, с. 264; 59, с. 112; 35, с. 291; 36, с. 137, 437; 44, с. 55–56; 51, с. 59]. Нечисленні винятки репрезентовані поглядами (як видається, обґрунтованими) Л.Черепніна, Ю.Бегунова, В.Кучкіна [75, с. 601; 29, с. 512; 50, с. 463]. А.Кузьмін заперечив існування союзу між Олегом рязанським, Йогаїлою і Мамаєм (і навіть між двома останніми) [56, с. 220–225]. Проти подібних сумнівів і на захист традиційного погляду виступив І.Греков [36, с. 93, 128, 387; 37, с. 132]; невизначену позицію в даному питанні займає Е.Клюґ [52, с. 245, прим. 144]. Не позбавлене ймовірності, до речі, припущення, згідно з яким шлюб Карібутаса (Корибута), рідного брата Йогаїли, з дочкою Олега рязанського був наслідком зближення між ВКЛ, Рязанню та Мамаєм.

Після перемоги Дмитра Івановича над Мамаєм московський правитель готував похід проти Рязані, проте відмовився від своїх планів, дізнавшись від тамтешніх бояр про втечу Олега Івановича з власних володінь [7, с. 82; 17, с. 205; 10, с. 41; 12, т. XI, с. 66; 16, с. 126]. Никонівський літопис (єдиний серед інших) повідомляє, що рязанський вел. князь попрямував на литовський кордон. На цій підставі М.Щербатов вважав, що Олег утік саме до Литви [78, с. 171]. Згідно зі своєю концепцією, Д.Іловайський оголосив дану літописну звістку "неймовірною" [49, с. 118]. Натомість точку зору Щербатова підтримав А.Пресня-

ков, зауваживши, що в 1380 р. була можлива втеча Олега лише до ВКЛ.

Факт тодішнього перебування Олега рязанського в Литві обстоювали також Л.Черепнін та І.Греков [76, ч. 1, с. 55–56; 36, с. 144]. За припущенням першого, ситуація повторилася в 1382 р.: Олег, який тоді допомагав порадами Токтамишеві під час його навали на Москву, змушений був невдовзі рятуватися від московських військ утечею до ВКЛ [76, ч. 1, с. 56]. Доказом цього можуть слугувати "Записки стосовно російської історії" Єкатерини II. Згідно з ними, Олег Іванович знайшов для себе прихисток у Брянську, під приводом побачення з сестрою [42, с. 272, 274]; на це звернула увагу Л.Муравйова [60, с. 26]. Видається, однак, що дана інформація не обов'язково мала бути почерпнута вінченосною дослідницею з невідомого нині джерела. Знаючи, що зятем Олега був Карібутас-Дмитро, і хибно ототожнюючи його з Дмитром Ольгердовичем старшим, Єкатерина могла самостійно викомбінувати цю звістку.

За припущенням А.Преснякова, тоді ж, у 1380 чи 1381 р., постала угода Йоґайли з рязанським вел. князем [64, с. 240–241]. Доказ існування останньої міститься в недатованому договорі Олега Івановича з Дмитром московським. Там знаходимо наступні вимоги: *"А к Литве князю великому Олгу целованье сложити. А будет князь великий Дмитрии Иванович и брат, князь Володимер, с Литвою в любви, ино и князь великий Олег с Литвою в любви. А будет князь великий Дмитрии и князь Володимер с Литвою не в любви, и князю великому Олгу быти со князем с великим з Дмитрием и со князем с Володимером на них с одного"* [21, №32, с. 54; 4, №10, с. 29–30]. Отже, за цими умовами рязанський правитель мусив підпорядкувати свої взаємини з ВКЛ політиці Москви. Щоправда, Пресняков припустив, що це був лише незатверджений проект угоди [64, с. 241, прим. 3]. Показово також, що вже тоді, на піку могутності Рязані, місцевий вел. князь зветься "молодшим братом" московського.

Обставиною, яка допомагає датувати дану грамоту, є фігурування в ній митрополита Кипріяна. Таким чином, угода мала постати під час його перебування в Москві, між травнем 1381 і осінню 1382 рр. На це, однак, не звернув уваги перший видавець грамоти Н.Новіков, указавши на відрізок часу між 1378 (століттям пізніше цим роком помилково датував угоду Олега рязанського з Дмитром московським С.Смолька [88, s. 109, prz. 2]) і 1389 рр. [3, №11, с. 90–94.]. Між 1381 та 1382 рр. вагалися Н.Карамзін та І.Срезневський [50, с. 249, прим. 86; 69, стб. 245–246; 70, №11, с. 225]. Більшість дослідників, однак, схилилася до датування договору 1381 р. Так вважали видавці "Зібрання державних

грамот і договорів", Д.Іловайський, А.Екземплярський, А.Пресняков [21, с. [4], 53; 49, с. 119; 43, с. 587; 64, с. 239, 241, 243].

Л.Черепнін спробував довести, що дана московсько-рязанська угода постала в 1382 р., після походу Токтамиша [76, ч. 1, с. 55–58; 74, с. 256–259; 4, №10, с. 29; 75, с. 649]. (А.Пресняков, навпаки, вважав, що події 1382 р. уможливили реалізацію Рязанню самостійної від Москви політики стосовно ВКЛ [64, с. 327].) Проте ця точка зору не здобула підтримки; за 1381 р. продовжували висловлюватися, наприклад, А.Зімін, А.Кузьмін [46, с. 286–287; 56, с. 225].

І.Греков запропонував уточнення в датуванні угоди, сперши його на гіпотезу щодо "промосковської" політики Кястутіса (Кейстута). Умови договору він розумів як вимогу розірвати союз Рязані з Йоґайлою; що ж до згадки про можливе поліпшення взаємин Москви з ВКЛ, то тут, на думку Грекова, "передбачався" прихід до влади іншого правителя, тобто Кястутіса. Отже, договір мав бути укладений до листопада 1381 р., тобто до захоплення Кястутісом Вільнюса [36, с. 145–146; 37, с. 132, 135–136]. Вважаю, однак, що текст угоди не вповноважує на такі висновки; могло передбачатися й поліпшення стосунків із Йоґайлою. Зрештою, не виключена (хоча й малоімовірна) можливість того, що угода укладалася якраз за часів перебування на великокнязівському столі Кястутіса.

Намагаючись пояснити непослідовну, здавалося б, політику Олега Івановича стосовно двох його могутніх сусідів, Д.Іловайський припустив, що рязанський вел. князь хотів утворити третій, "альтернативний" щодо Вільнюса й Москви загальноруський центр у Переяславлі-Рязанському [49, с. 132, 218; 48, с. 257]. З тим, що Олег не хотів посилення ані ВКЛ, ані Московської держави, погоджувався й К.Бестужев-Рюмін [30, с. 428].

До кінця XIV ст. інформація про якісь литовсько-рязанські зіткнення відсутня. Край цьому спокою, за оцінкою Іловайського, поклала активна експансія Витаутаса (Вітовта) на східному напрямі. Вона ж спонукала Олега Івановича відмовитися від дотеперішньої політики хитання між Литвою та Московією [49, с. 123–124, 182]. А.Кузьмін доводив існування наприкінці XIV ст. зв'язків (зокрема, шлюбних) не тільки Витаутаса з московським правлячим домом, а і Йоґайли – з рязанським. (Він прийняв припущення Н.Баумґартена, згідно з яким Євфросинія, дружина Олега Івановича, була дочкою Альґірдаса. Втім, Л.Войтович висловлює обґрунтований скепсис щодо цього: адже відомо, що зятем рязанського правителя був Карібутас Ольґердович [34, с. 309].) За

Кузьмінім, тісні взаємини Олега з Йогайлою могли тривати до 1386 р., тобто до прийняття останнім польської корони [56, с. 225].

У 1393 р. рязанські війська вдалися до ворожої щодо Витаутаса акції – походу на Любутськ [7, с. 99]. Очевидно, приводом до цього стало усунення з Сіверщини (в 1392 чи 1393 р.) Карібутаса. Кузьмін слушно зазначив, що як Карібутас, так і Юрій Святославич смоленський були в змозі боротися з Витаутасом лише за підтримки свого тестя [56, с. 225]. При цьому російський дослідник, здається, був схильний дещо перебільшувати тодішній військово-політичний потенціал Рязані.

Ще більше загострилися литовсько-рязанські взаємини після здобуття Витаутасом Смоленська (1395 р.). Вже за кілька місяців, взимку 1395/6 рр., Олег Іванович і Юрій Святославич здійснили виправу на землі ВКЛ. Тож важко погодитись із твердженням І. Грекова, нібито в 1395 р. Рязань перебувала в сфері впливу Литви й Токтамиша [38, с. 72].

Ворожі дії між Литвою та Рязанню тривали й найближчими роками, аж до тимчасового повернення Смоленська під владу Юрія в 1401 р. Проте наступного року Рязань зазнала важкого удару. Син вел. князя Родослав Ольгович очолив виправу на Брянськ, проте, зустрівшись під Любутськом із литовсько-руськими військами, був розбитий і потрапив у полон (з якого згодом був викуплений) [19, с. 455; 15, с. 150; 13, стб. 462; 18, с. 52–53; 5, с. 397; 6, с. 102; 7, с. 106; 8, с. 394; 9, с. 252; 17, с. 231]. До цієї поразки невдовзі (5 липня 1402 р.) додалася й смерть Олега Івановича, без сумніву, найвидатнішого правителя Великого князівства Рязанського.

Спадкоємець Олега, Федір Ольгович, уже 25 листопада того ж року уклав союзну угоду з Василем Дмитровичем. Вона передбачала, що мир між Рязанню й ВКЛ може укладатися лише "по думі" з московським урядом [21, №36, с. 67; 4, №19, с. 54]. Оцінюючи даний договір, В. Іконніков зазначив, що з 1402 р. в історії Рязані відбувається "поступовий перехід до остаточного з'єднання ..., з деяким відхиленням на користь Литви, з Москвою" [47, с. 1036].

Наступні звістки, що торкаються литовсько-рязанських взаємин, датуються вже кінцем правління Витаутаса. 1 січня 1425 р. він писав grosмейстерові Ордену про "послух" Рязані щодо ВКЛ [24, t. VI, №MCLXXXI, р. 688]. 14 серпня 1427 р. литовсько-руський господар повідомляв того ж адресата зі Смоленська про свою поїздку в східні землі Русі і про те, що рязанський, пронський і "верхівські" князі визнали себе його підданими [24, t. VI, №MCCXCVIII, р. 779].

До цього ж часу мають належати недатовані угоди, укладені Витаутасом з Іваном Федоровичем рязанським та Іваном Володимировичем пронським. Їхній зміст яскраво ілюструють ужиті цими князями формулювання: "*господину, осподарю моемоу*", "*добил есми челом, далься есми ему на службу*". З ВКЛ укладається союз проти всіх ворогів, не виключаючи й онука Витаутаса – Василя II московського. Застережено також, що без дозволу литовського вел. князя обидва Івани не можуть нікому надавати допомоги чи укласти угоди [2, №25–26, с. 17–18; 4, №25–26, с. 67–69].

Видається очевидним зв'язок договорів рязанських князів із згаданим повідомленням Витаутаса Паулеві фон Руссдорфу. Публікуючи ці угоди в "Актах Археографічної експедиції", видавці віднесли їх до 1425–1430 рр. [2, прим. 14, с. 3]. Проте перевагу зберігало все ж датування актів 1427 р.; його прийняли, зокрема, С.Соловійов (у своїй ранній праці, докторській дисертації "Історія взаємин між руськими князями Рюрикового дому" (1847), Соловійов помилково датував угоди часом близько 1439 р. [67, с. 191]), Д.Іловайський, М.Костомаров, А.Барбашев [68, с. 409; 49, с. 139; 53, с. 244; 28, с. 198]. У польській історіографії (І.Данилович, А.Левицький) вказувалася інша дата – 1430 р. [25, s. 105; 24, t. XI, p. 190–191]; її прийняли А.Екземплярський та Н.Дебольський [43, с. 596–597; 41, с. 48, 52, 55]. Ще один варіант (1428 р.) запропонував наприкінці 1920-х рр. Ф.Петрунь [62, с. 165–166; 63, с. 173]. Пізніше за 1430 р. висловлювався лише Л.Черепнін [76, ч. 2, с. 351–352; 4, с. 67–68; 75, с. 750, 753]. Були запропоновані й нові варіанти: 1429 (Г.Вернадський), 1427–1430 рр. (І.Греков) [32, с. 303; 36, с. 293]. Проте більшість дослідників (К.Базилевич, А.Зімін, Е.Клюґ) усе ж схиляється до того, що домовленості Витаутаса з рязанським і пронським князями сталися в 1427 р. [27, с. 39; 46, с. 294–295; 45, с. 39; 52, с. 285].

Аналізовані угоди зазвичай прийнято порівнювати з литовсько-тверським договором, який було укладено тоді ж, у 1427 р. "Принизливими" вважав умови, прийняті рязанськими князями, Ф.Булгарін, а за ним – Дебольський [22, с. 12; 41, с. 47–48]. За оцінкою С.Соловіова, тодішні взаємини Твері з ВКЛ були значно ближчі до рівноправності, ніж встановлені з Витаутасом рязанським і пронським князями [68, с. 409–410]. В.Борзаковський гадав, що метою Івана Федоровича та Івана Володимировича (як і Бориса Олександровича тверського) було незалежнення від Москви [31, с. 192]. З точки зору Дебольського, ці

угоди клали край самостійності рязанського та пронського князів, знаменуючи їхній перехід до "удільного" або "служебного" статусу [41, с. 55–56]. На думку Ф.Петруня, йшлося про протекторат ВКЛ над цими князівствами [62, с. 168]. Г.Вернадський та К.Базилевич протиставляли, слідом за Соловйовим, "васальні" стосунки з ВКЛ рязанських князів союзним узаєминам правителя Твері [32, с. 303; 27, с. 40].

Д.Іловайський гадав, що істотні зміни в литовсько-рязанських відносинах мала спричинити смерть Витаутаса: з 1430 р. залежність Рязані від Литви повинна була поступитися місцем підпорядкуванню Москві [49, с. 139–140; 48, с. 258]. З цим погодився й К.Бестужев-Рюмін [30, с. 429]; у радянську добу ту саму думку висловив К.Базилевич [27, с. 45].

Між 31 березня і 5 червня 1434 р. Іван Федорович рязанський уклав угоду з Юрієм Дмитровичем, який був тоді московським вел. князем. (У "Зібранні державних грамот і договорів" угоду хибно датовано часом близько 1433 р. [21, с. 96].) За її умовами, союз Рязані зі Швітріґайлою (Свидриґайлом) міг постати лише "по думі" з Юрієм [3, с. 185, №27; 21, №48, с. 96; 4, №33, с. 84]. Тут згадано також, що на той час Тула вже належала Рязані [3, №27, с. 186; 21, № 48, с. 97; 4, №33, с. 84]. Оскільки, за угодою з Витаутасом, це місто перебувало під владою Литви [2, №25, с. 18], Ф.Петрунь зробив висновок про перехід між 1428 і 1434 рр. Тули, Мценська й Любутська від Литви до Рязані [62, с. 166; 63, с. 173, 186]. Як свідчить текст цієї угоди, а також архівні описи 1614 і 1626 рр., раніше (на початку 1433 р.) Іван Федорович уклав угоду з Василем II. За припущенням Л.Черепніна, обмеження на політику правителя Рязані стосовно ВКЛ накладалися вже цим договором [76, ч. 1, с. 115]. До речі, невідомо, на якій підставі А.Коцебу писав про участь рязанських військ у битві під Ошмянами (грудень 1432 р.) на боці Швітріґайли [54, с. 116].

20 липня 1447 р. Іван Федорович уклав договір з Василем II. Ним встановлювався московсько-рязанський союз, зокрема й проти Литви; окремо йшлося про зобов'язання захисту від останньої, яке дав московський вел. князь. Як і за умовами угоди з Юрієм Дмитровичем, передбачалося, що контроль за зносінами Рязані з ВКЛ належатиме московському уряду [21, №65, с. 143; 4, №47, с. 142–143]. А.Пресняков вважав, однак, що Москва була тоді лише посередником між двома державами [64, с. 252].

Угода від 31 серпня 1449 р., якою розмежовувалися литовська й московська сфери впливу у Великоросії, торкалася й рязанських справ.

Це князівство, на перший погляд, отримало значну свободу дій: воно могло обирати, на чий бік – ВКЛ чи Москви – йому стати. Проте в дійсності, зауважив Д.Іловайський, московський уряд був упевнений у вірності Рязані; тяжіння останньої до Литви не спостерігалось від часів Витаутаса до правління Василя III [49, с. 141, 182]. К.Базилевич твердив, що, судячи з договору 1449 р., Казімерас (Казимир) мав намір укласти угоду з Рязанню, яка б відновлювала домовленості часів Витаутаса [27, с. 46].

На литовсько-рязанському прикордонні не обходилося без конфліктів: наприклад, 9 червня 1456 р. литовський посол скаржився на весняний напад рязанських військ на Мценськ [1, №58, с. 71]. В тому ж році помер вел. князь Іван Федорович, доручивши Василеві II свого восьмирічного сина Василя і князівство. (В 1464 р. Василь Іванович повернувся до Рязані.)

По смерті Василя Івановича, 9 червня 1483 р., його спадкоємець Іван Васильович уклав зі своїм тезкою чергову рязансько-московську угоду. Її умови щодо взаємин із Литвою практично повторювали ті, що містилися в договорі 1447 р. [21, №115–116, с. 280, 283–284; 4, №76, с. 283–284, 287]. За оцінкою М.Любавського, тоді було встановлено "повний васалітет" Рязані щодо її північного сусіда [58, с. 128; 57, с. 251]. У 1493 р. рязанські війська брали участь у московській виправі проти ВКЛ [15, с. 277; 7, с. 161; 12, т. XII, с. 234]. Коли ж обговорювалися умови угоди, яка мала покласти край війні між ВКЛ і Московською державою 1492–1494 рр., литовська сторона спочатку наполягала на відтворенні умов договору Казімераса з Василем II 1449 р. стосовно Рязані. Зрештою, однак, довелося погодитися на фіксацію повної залежності цього князівства від Москви. На визнанні литовським урядом цього факту акцентував увагу Д.Іловайський [49, с. 183].

Останній рязанський вел. князь, Іван Іванович, уже практично не користувався самостійністю. Його ж спроби повернути своєму титулу реальне значення призвели до ув'язнення Івана Івановича в Москві (1517 р.). Влітку 1521 р., скориставшись грандіозним набігом кримських і казанських татар на московські володіння, колишній правитель Рязані втік із Москви і намагався дістатися Переяславля-Рязанського. Переконавшись у марності своїх зусиль, він, як свого часу Михайло Борисович тверський, знайшов прихисток у ВКЛ. Ці події знаменували вже й формальне падіння незалежності Рязані.

Надзвичайно бідним є матеріал, що стосується взаємин із Литвою

найсхіднішого у великоруських землях державного утворення – Велико-го князівства Нижньгородсько-Суздальського. Безумовно, далася ознаки територіальна ізоляваність цих держав; на віддаленості Нижнього Новгорода від ВКЛ наголошував, наприклад, К.Бестужев-Рюмін [30, с. 426]. До того ж історія самостійного існування Нижньгородського князівства була недовгою – від 1341 р., коли Костянтин Васильович суздальський приєднав до своїх володінь Нижній Новгород і став вел. князем, до московської інкорпорації Нижнього і Городця в 1392 р. (щоправда, нащадки місцевого правлячого дому ще тривалий час не полишали спроб повернути свої дідичні землі). Але окремі історичні епізоди, що відбулися в джерелах, варті уваги. (На тому, що всебічне відтворення минулого Литовсько-Руської держави потребує уваги й до історії Нижньгородсько-Суздальського князівства, наголошував О.Галецький).

Головна подія у литовсько-нижньгородських узаєминах відбулася в жовтні 1354 р. Тоді Борис Костянтинович городецький, третій син Костянтина Васильовича, одружився з дочкою Альґірдаса Агрипиною [14, стб. 61; 17, с. 180; 7, с. 62; 9, с. 228; 10, с. 9; 11, т. X, с. 227]. (Варту уваги й те, що тієї ж осені сестра Бориса вийшла заміж за Михайла Олександровича тверського.) Втім, протягом досліджуваної історіографічної доби дослідники обмежувалися лише констатацією даного факту. Увага (наприклад, П.Соколовим) зверталася хіба що на відому вимогу Альґірдаса до патріарха Філофея 1371 р. поставити окремого митрополита, зокрема, й на Нижній Новгород [39, с. 148–152; 23, №СССХХ, р. 580–581; 20, прил. №24, стб. 135–140; 66, с. 425–426].

Деякі оцінки з цього приводу було висловлено вже в радянську добу. А.Насонов розцінив згаданий шлюб як початок залучення Нижньгородського князівства до литовської сфери впливу [61, с. 173]. На думку Л.Черепніна, встановлення зв'язків між Нижнім Новгородом і Вільнюсом мало викликати тривогу в Орді. За його здогадом, це стало однією з причин того, що претензії Костянтина Васильовича на титул владимирського вел. князя (1353 р.) не були задоволені ханом, і на чолі політичної системи Великої Росії став Іван Іванович московський [75, с. 534].

У 1365 р., після смерті вел. князя Андрія Костянтиновича, старшого сина Костянтина Васильовича, і в обхід прав другого сина, Дмитра, Борис домігся в Орді ярлика на Нижній Новгород і заволодів цим містом. Проте тиск з боку московського уряду, зокрема митрополита

Алексія, змусив Бориса Костянтиновича віддати Нижній братові; таким чином, нижньгородській політиці не вдалося надати пролитовської орієнтації.

Згадка про те, що в посольстві Скіргайли (Скиргайла) до Польщі й Угорщини в справі одруження Йогайли (початок 1385 р.) брав участь якийсь князь Борис, дала підставу К.Стадницькому, а за ним – М.Смирнову припустити, що йдеться про родича литовського вел. князя – Бориса Костянтиновича [89, s. 262, ргз. 19; 65, с. 110, 240, прим. 173]. Цей здогад був заперечений М.Кояловичем у його рецензії на працю Смирнова [55, с. 151]. Втім, у східнослов'янській литуаністиці дана дискусія не отримала продовження. Натомість ця важка для вирішення проблема жваво обговорювалася в польській літературі. Гіпотезу Стадницького та Смирнова прийняли Ю.Вольф, О.Галецький, В.Мацеєвська [90, s. 28; 80, s. 110, ргз. 1]. Згодом, однак, О.Галецький змінив думку, дійшовши висновку, що йдеться про Бориса Коріатовича [81, s. 104–105]; його підтримав Г.Пашкевич, а пізніше – Ф.Шабульдо [84, s. 17; 83, s. 211, 317–320; 77, с. 99]. З.Люба-Радзімінський навіть вказав на Володимира Ольгердовича [87, s. 4, 6]. А.Прохаска, Л.Колянковський, Ю.Пузина вважали, що Борис був сином Кястутіса [85, s. 69–70; 82, s. 32; 86, s. 27–29, 41–53], проте це припущення спростував Я.Фіялек [79, s. 196–197, ргз. 2].

Що ж до подальшої історії Нижньгородського князівства, аж до падіння його незалежності в 1392 р. (роком пізніше в Суздалі, перебуваючи в московському полоні, померла Агрипина Ольгердівна), то згадки про якісь контакти з ВКЛ у цю добу відсутні. І.Греков твердив, що спроба Борисовичів повернути собі Нижній Новгород у 1414 р. була підтримана не лише татарами, а й Литвою [38, с. 103].

Порівняно з історіографією взаємин ВКЛ із Москвою чи Твер'ю, історія вивчення литовсько-рязанських контактів (не кажучи вже про литовсько-нижньгородські) справляє, перш за все, враження уривчастості, фрагментарності. Їхні дослідники зосереджували увагу переважно на відтворенні фактичного боку подій, практично не вдаючись до далекоюсяжних узагальнень. Тож годі шукати в даному випадку виявів якихось чітких тенденцій чи еволюції в поглядах. Впадає у вічі, що в реконструкції стосунків з Литвою Великого князівства Рязанського ще більшу роль, ніж у випадку з Твер'ю, відігравав (хоча й не надто багатий) актовий матеріал; це було обумовлено насамперед сумною долею рязанського літописання.

Літэратура

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1846.
Т. I : 1340—1506. — 1846.
2. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Императорской Академии Наук. — СПб., 1846.
Т. I : 1294—1598. — 1836.
3. Древняя Российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российских касающихся / [изд. Н. Новиковым]. — [2-е изд.]. — Ч. I. — М., 1788.
4. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. — М. ; Л., 1950.
5. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М. ; Л., 1950.
6. ПСРЛ. — СПб., 1841.
Т. III : Новгородские летописи. — 1841.
7. ПСРЛ. — СПб., 1848.
Т. IV : Новгородские и псковские летописи. — 1848.
8. ПСРЛ. — Л., 1925.
Т. IV. — Ч. 1 : Новгородская четвертая летопись. — Вып. 2. — Л., 1925.
9. ПСРЛ. — СПб., 1851.
Т. V. Псковские и Софийские летописи. — 1851.
10. ПСРЛ. — СПб., 1859.
- Т. VIII : Продолжение летописи по Воскресенскому списку. — 1859.
11. ПСРЛ. — М., 1965.
- Т. IX—X : Патриаршая или Никоновская летопись. — 1965.
12. ПСРЛ. — М., 1965.
- Т. XI—XII : Патриаршая или Никоновская летопись. — 1965.
13. ПСРЛ. — СПб., 1863.
- Т. XV : Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. — 1863.
14. ПСРЛ. — Пг., 1922.
Т. XV. — Вып. 1 : Рогожский летописец. — 1922.
15. ПСРЛ. — СПб., 1913.
Т. XVIII : Симеоновская летопись. — 1913.
16. ПСРЛ. — СПб., 1910.
Т. XXIII : Ермолинская летопись. — 1910.
17. ПСРЛ. — М. ; Л., 1949.
- Т. XXV : Московский летописный свод конца XV века. — 1949.
18. ПСРЛ. — М., 1980.
Т. XXXV : Летописи белорусско-литовские. — 1980.
19. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / М. Д. Приселков. — М. ; Л., 1950.
20. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою

Археографическою комиссиею. — СПб., 1880.

Т. VI : Памятники древнерусского канонического права. — Ч. I. (Памятники XI—XV вв.). — СПб., 1880.

21. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — Ч. I. — М., 1813.

22. Союзный договор между великим князем тверским Борисом Александровичем и великим князем Витовтом // Северный архив. — Ч. V. — 1823. — № 1. — С. 1—17.

23. Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV—MCCCCII e codicibus manu scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis / Ed. F. Miklosich et I. Müller. — Vindobonae, 1860.

Т. I. — 1860.

24. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.

Т. VI : Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430 / [ed. A. Prochaska]. — Cracoviae, 1882.

Т. XI : Index actorum saeculi XV ad res publicas Poloniae spectantium / [ed. A. Lewicki]. — Cracoviae, 1888.

25. Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / [zebr. I. Daniłowicz ; wyd. J. Sidorowicz]. — Wilno, 1862.

Т. II. — 1862.

26. Арцыбышев Н. С. Повествование о России / Н. С. Арцыбышев. — М., 1838.

Т. II. — 1838.

27. Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства (вторая половина XV века) / К. В. Базилевич. — М., 1952.

28. Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410—1430. (Очерки литовско-русской истории XV в.) / А. Барбашев. — СПб., 1891.

29. Бегунов Ю. К. Об исторической основе "Сказания о Мамаевом побоище" / Ю. К. Бегунов // "Слово о полку Игореве" и памятники Куликовского цикла. К вопросу о времени написания "Слова". — М. ; Л., 1966. — С. 477—523.

30. Бестужев-Рюмин К. Русская история / К. Бестужев-Рюмин. — СПб., 1872.

Т. I. — 1872.

31. Борзаковский В. С. История Тверского княжества / В. С. Борзаковский. — СПб., 1876.

32. Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. В. Вернадский. — Тверь ; М., 1997.

33. Вешняков В. О причинах возвышения Московского княжества / В. Вешняков. — СПб., 1851.

34. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок

XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль : [історично-генеалогічне дослідження] / Л. Войтович. — Л., 2000.

35. Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. — М. ; Л., 1950.

36. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.) / И. Б. Греков. — М., 1975.

37. Греков И. Б. Место Куликовской битвы в политической жизни Восточной Европы конца XIV в. / И. Б. Греков // Куликовская битва : [сб. статей]. — М., 1980. — С. 113—141.

38. Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. — М., 1963.

39. Григорович В. Протоколы Константинопольского патриархата XIV-го столетия / В. Григорович // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП), — Ч. LIV. — 1847. — № 4—6. — С. 131—164.

40. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. — К., 1993.

Т. IV : XIV—XVI віки — відносини політичні. — 1993.

41. Дебольский Н. Н. Древнерусские междукняжеские отношения по договорам / Н. Н. Дебольский // Историческое обозрение. — СПб., 1892. — С. 34—70.

Т. IV. — 1892. — С. 34—70.

42. [Екатерина II] Сочинения императрицы Екатерины II на основании подлинных рукописей. — СПб., 1906.

Т. XI : Труды исторические. Записки касательно российской истории. Окончание. — 1906.

43. Экземплярский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 г. Биографические очерки по первоисточникам и главнейшим пособиям / А. В. Экземплярский. — СПб., 1891.

Т. II. — 1891.

44. Заремба С. З. Куликовська битва та її історичне значення / С. З. Заремба. — К., 1980.

45. Зимин А. А. Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в. / А. А. Зимин. — М., 1991.

46. Зимин А. А. О хронологии духовных и договорных грамот великих и удельных князей XIV—XV вв. / А. А. Зимин // Проблемы источниковедения. — М., 1958. — Вып. VI. — С. 275—324.

47. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. — К., 1908.

Т. II, кн. 1. — 1908.

48. Иловайский Д. История России. — М., 1884.

Т. II : Московско-литовский период, или Собиратели Руси. — 1884.

49. Иловайский Д. И. История Рязанского княжества // він же. Сочинения / Д. И. Иловайский. — М., 1884. — С. VII—XI, 1—219.

50. Карамзин Н. М. История государства Российского : [в 12 т.] / Н. М. Карамзин. — М., 1993.

- Т. V. — М., 1993.
51. Каргалов В. В. Куликовская битва / В. В. Каргалов. — М., 1980.
52. Ключ Э. Княжество Тверское (1247—1485 гг.) / Э. Ключ. — Тверь, 1994.
53. Костомаров Н. И. Великий князь и государь Иван Васильевич / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. — М., 1990. — С. 241—309.
Кн. I. — 1990. — С. 241—309.
54. Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской / А. Коцебу. — СПб., 1835.
55. Коялович М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею / М. Коялович, М. Смирнов. — Ч. I : О. 1868 // ЖМНП. — Ч. СXLVI. — 1869. — № 11. — С. 149—158.
56. Кузьмин А. Г. Рязанское летописание : Сведения летописей о Рязани и Муроме до середины XVI века / А. Г. Кузьмин. — М., 1965.
57. Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века / М. К. Любавский. — М., 1996.
58. Любавский М. К. Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение Центра / М. К. Любавский. — Л., 1929.
59. Мавродин В. В. Образование единого Русского государства / В. В. Мавродин. — Л., 1951.
60. Муравьева Л. Л. Рязанское летописание конца XIII — начала XV в. / Л. Л. Муравьева // Исследования по источниковедению истории СССР XIII—XVIII вв. : [сб. статей]. — М., 1986. — С. 14—44.
61. Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII века. Очерки и исследования / А. Н. Насонов. — М., 1969.
62. Петрунь Ф. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя / Ф. Петрунь // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. — 1928. — С. 165—168.
Т. I. — 1928. — С. 165—168.
63. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. (До питання про татарську Україну) / Ф. Петрунь // Східний світ. — 1928. — № 2. — С. 170—187.
64. Пресняков А. Е. Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII—XV столетий / А. Е. Пресняков. — Пг., 1918.
65. Смирнов М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею / М. Смирнов. — Ч. I. — О., 1868.
66. Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века / П. Соколов. — К., 1913.
67. Соловьев С. М. История отношений между русскими князьями Рюрикава дома / С. М. Соловьев // Соловьев С. М. Сочинения : в 18 кн. / С. М. Соловьев. — М., 1996.

- Кн. XIX : Дополнительная. Работы разных лет. — 1996. — С. 5—338.
68. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев // Там само. — Кн. II. — М., 1988.
69. Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка. (X—XIV веков). Общее повременное обозрение / И. И. Срезневский. — [2-е изд.]. — СПб., 1882.
70. Срезневский И. И. Славяно-русская палеография / И. И. Срезневский // ЖМНП. — Ч. ССXXXVI. — 1884. — № 11. — С. 225—240; № 12. — С. 241—261.
71. Стриттер И. История Российского государства / И. Стриттер. — Ч. II. — СПб., 1801.
72. Татищев В. Н. История Российская : в 7 т. / В. Н. Татищев. — М. ; Л., 1965.
Т. V. — 1965.
73. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200—1304 / Дж. Феннел. — М., 1989.
74. Черепнин Л. В. Договорные и духовные грамоты Дмитрия Донского как источник для изучения политической истории Великого княжества Московского / Л. В. Черепнин // Исторические записки. — М., 1947. — С. 225—266.
Т. 24. — 1947. — С. 225—266.
75. Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках. (Очерки социально-экономической и политической истории Руси) / Л. В. Черепнин. — М., 1960.
76. Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы XIV—XV веков.
Ч. 1. — М. ; Л., 1948;
Ч. 2. — М., 1951.
77. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. — К., 1987.
78. Щербатов М. История российская от древнейших времен. — СПб., 1781.
Т. IV. — Ч. I. — 1781.
79. Fijałek J. Wnuk Kiejstuta Jan książę drohiczyński, kustosz i kanonik krakowski i sandomierski, drugi rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego / J. Fijałek // Kwartalnik historyczny. — R. XXVIII. — 1914. — S. 181—197.
80. Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej / O. Halecki. — Kraków, 1919.
Т. I : W wiekach średnich. — 1919.
81. Halecki O. Przyczyńki genealogiczne do dziejów układu Krewskiego / O. Halecki // Miesięcznik heraldyczny. — R. XIV. — 1935. — № 7—8. — S. 97—111. — W., 1930.
82. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów.
Т. I : 1377—1499. — 1930.
83. Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa / H. Paszkiewicz. — W., 1938.

84. Paszkiewicz H. W sprawie inkorporacji Litwy do Polski w 80-ach latach XIV w. Z powodu pracy H.Łowmiańskiego "Wcielenie Litwy do Polski w 1386 roku" / H. Paszkiewicz. — W., 1938.
85. Prochaska A. Król Władysław Jagiełło / A. Prochaska. — Kraków, 1908. T. I. — 1908.
86. Puzyna J. Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na Rusi Południowej / J. Puzyna // Ateneum Wileńskie. — R. XIII. — 1938. — Z. 2. — S. 1—68.
87. Radziminski Z. L. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego / Z. L. Radziminski. — Lwów, 1906. T. I. — Lwów, 1906.
88. Smolka St. Kiejstut i Jagiełło / St. Smolka // Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały: filologiczny i historyczno-filozoficzny. — 1889. — S. 79—155. T. VII. — 1889. — S. 79—155.
89. Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagiełły Olgerdowicza króla Polski, wielkiego księcia Litwy. Jako dalszy ciąg "Synów Giedymina" / K. Stadnicki. — Lwów, 1867.
90. Wolff J. Ród Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł hr. K.Stadnickiego: "Synowie Gedymina", "Olgiery i Kiejstut" i "Bracia Władysława Jagiełły" / J. Wolff. — Kraków, 1886.

УДК 94 (477. 51)

О.В.Ростовська, Р.А.Желєзко

Гетьман І.Мазепа та Ніжинський козацький полк

У статті аналізується історіографічна інтерпретація особи І.Мазепи як державного діяча; на фоні подій Північної війни (1700–1721) між Росією та Швецією висвітлюється гетьманування І.Мазепи в 1700–1708 рр., з'ясовуються українсько-шведські та українсько-російські відносини, участь у них Ніжинського козацького полку, його роль у військових кампаніях. Розкриті наслідки переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII для Ніжинського козацького полку.

Ключові слова: автономія, альтернатива, військові компанії, інкорпорація, козацька старшина, Ніжинський (козацький) полк, обмеження, патріот, українсько-російські відносини, українсько-шведські відносини.